

**MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING DARSLIK VA
O‘QUV QO‘LLANMALARI HAMDA ULARNING
PEDAGOGIK AHAMIYATI**

Erkinboyeva Zilola Fayzillo qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
Tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Turkiston jadidchilik harakatining tan olingan rahbarchisi, ulkan ma‘rifatparvar jamoat arbobi Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik tizimi, u tomondan darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratish prinsiplari hamda ularning yosh avlod ijtimoiy-axloqiy tarbiyasidagi roli atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqot davomida muallifning “Rishorati savod”, “Kitobat al-atfol”, “Muntaxabi geografiyai umumiy” singari asarlarining ichki didaktik tuzilishi va ularning an‘anaviy sxolastik ta‘lim metodlarini yengishdagi inqilobiy ahamiyati tarixshunoslik va metodik manbalar asosida keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudi, jadidchilik falsafasi, yangi usul maktablari, usuli savtiya, darslikshunoslik, milliy pedagogika, ma‘rifatparvarlik, darslik strukturasi, ijtimoiy tarbiya.

Annotation.

This article provides a comprehensive analysis of the pedagogical system of Mahmudkhodja Behbudi, the recognized leader of the Turkestan Jadid movement and a prominent cultural figure, focusing on his principles of developing textbooks and instructional manuals, as well as their role in the socio-moral education of the younger generation. The study examines the internal didactic structure of such works as “Rishorati savod“, “Kitobati atfol“, and “Muntaxabi geografiyai umumiy“, and contextually explores their revolutionary significance in overcoming traditional scholastic teaching methods based on historiographical and methodical sources.

Key words: Mahmudkhodja Behbudi, Jadid philosophy, new-method schools, usul-i sawtiya, textbook studies, national pedagogy, enlightenment, textbook structure, social education.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari Turkiston mintaqasi tarixida intellektual va madaniy inqirozning eng yuqori nuqtasi, ayni paytda milliy uyg‘onish harakatining tug‘ilish davri sifatida xarakterlanadi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati o‘lkani iqtisodiy jihatdan qaram qilibgina qolmay, uning ma’naviy-ma’rifiy tizimini ham turg‘unlik holatiga keltirib qo‘ygan edi. Mavjud diniy maktab va madrasalarda asrlar davomida o‘zgarishsiz kelayotgan, hayotdan va fandan uzilgan quruq yodlash (sxolastika) tizimi hukmron edi. Jamiyatning bunday og‘ir intellektual inqirozini anglab yetgan va millatni g‘ofillik uyqusidan faqat ta’limni tubdan isloh qilish orqali qutqarish mumkinligini tushungan ma’rifatparvar ziyolilar jadidlar harakati tarix sahnasiga chiqdi. Turkiston jadidchilik harakatining g‘oyaviy rahbari, ulkan jamoat arbobi va mutafakkir olim Mahmudxo‘ja Behbudiy ushbu ma’rifiy inqilobning markazida turdi. Behbudiy o‘z davrida millat dardini hamma xalqlar kabi ilm va maorif vositasida davolash kerakligini anglab, butun hayoti, iqtidori va moddiy imkoniyatlarini yangi usul maktablarini barpo etish hamda ularning huquqiy, tashkiliy va ilmiy-metodik bazasini yaratishga bag‘ishladi. Bugungi Yangi O‘zbekiston sharoitida uchinchi renessansning ma’naviy poydevorini mustahkamlash davrida jadid bobolarimiz, xususan, Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik merosini, darslik yaratish metodikasini chuqur ilmiy tahlil qilish ham dolzarb vazifadir, ham tarixiy zaruriyatdir. Mazkur maqolada Behbudiy tomonidan yozilgan darslik va o‘quv qo‘llanmalarining tarkibiy mazmuni, o‘sha davr metodologiyasidagi yangiliklari va ularning milliy pedagogikamiz rivojidagi ahamiyati keng miqyosda tadqiq etiladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik qarashlari uning dunyo mamlakatlari ta’lim tizimini kuzatishi, arab, turk, tatar mutafakkirlarining asarlarini mutolaa qilishi va eng muhimi, Turkiston xalqining amaliy ehtiyojlarini chuqur his qilishi natijasida shakllandi. U an’anaviy maktablardagi harf-bo‘g‘in usulini qattiq tanqid ostiga oldi.

Eskicha maktablarda bola bitta so‘zni o‘qish yoki yozish uchun oylab abjad hisobini va harflarning arabcha nomlanishini quruq yodlashi kerak edi. Bu esa yosh

bolaning psixologik xususiyatlariga to‘g‘ri kelmas, uning ilmga bo‘lgan ixtilosini so‘ndirar edi. Behbudiy Ismoil Gasprinskiy tomonidan Qrimda asos solingan tovush usuliga (usuli savtiya) tayangan holda Turkistonda maktab islohotini boshladi. Tovush usulida bolaga harfning nomi emas, balki nutqdagi aniq tovush ifodasi o‘rgatilar edi. Ammo harakatni amalga oshirishda eng katta to‘siq darsliklarning mutlaqo yo‘qligi yoki borlari ham mahalliy talaffuz va ijtimoiy muhitga mos kelmasligi edi.

Shtatli va xususiy maktablar uchun darslik yozish nihoyatda og‘ir professional mehnat talab qiladigan jarayon edi. Behbudiy nafaqat darslik yozuvchi muallif, balki ushbu darsliklarni chop etish uchun Samarqandda o‘zining shaxsiy “Behbudiy nashriyoti” va kitob do‘konini ochgan yirik tadbirkor ham edi[3]. U darslik yaratishda milliy ruhni saqlab qolgan holda dunyoviy fanlar integratsiyasini ta‘minlash prinsipiga qat‘iy amal qildi. Behbudiy qalamiga mansub darsliklarni shartli ravishda uchta asosiy guruhga ajratish mumkin: savod chiqarish va ona tili darsliklari, ijtimoiy-huquqiy hamda rasmiy ish yuritish qo‘llanmalari, aniq va tabiiy-geografik fanlarga oid kitoblar. Ularning har biri o‘zining tuzilishi, metodik apparati va ta‘limiy maqsadi bilan ajralib turadi.

1. Savod chiqarish tizimi: “Rishorati savod” Behbudiyning 1904-yilda nashr etilgan “Rishorati savod” (Savod chiqarish ko‘rsatkichi) asari o‘lkadagi maktab yoshidagi bolalarning savodxonlik darajasini oshirishda chinakam inqilobiy qo‘llanma bo‘ldi. Kitob an‘anaviy “Saboq” darsliklaridan tubdan farq qilib, unda didaktikaning eng asosiy qoidasi “soddadan murakkabga”, “osondan qiyinga” tamoyili joriy etildi. Darslikda darslar harflarning grafik shakli va ularning talaffuzi ketma-ketligida tizimli joylashtirilgan edi. Behbudiy bolalarga harflarni o‘rgatish davomida ularning kundalik hayotda ko‘rib-biladigan narsalari (masalan, non, suv, kitob, qalam) nomlaridan misollar keltirdi. Eng muhimi, kitobda matnlarning kichik hajmlarda va qisqa jummalardan iborat bo‘lishiga e‘tibor qaratildi. Natijada, an‘anaviy maktablarda 3-4 yilda arang savod chiqargan bolalar ushbu darslik yordamida 40-50 kun ichida ravon o‘qish va yozish ko‘nikmasini mukammal egalladilar [3].

2. Rasmiy xat va hujjatchilik madaniyati: “Kitobat al-atfol”. Jadidlar Turkiston yoshlarining kelajakda davlat boshqaruvi, sud, ma‘muriy idoralar va

savdo korxonalarida mustaqil ish yurita olishlarini ta‘minlashni o‘z oldilariga oliy maqsad qilib qo‘ygan edilar. Buning uchun yoshlarda nutq madaniyati va rasmiy hujjatlar bilan ishlash malakasi bo‘lishi shart edi. Behbudiy ushbu ehtiyojni qondirish uchun “Kitobat al-atfol” (Bolalar xati yoki bolalar inshosi) darsligini yaratdi [2]. Ushbu darslik o‘z mohiyatiga ko‘ra bugungi kungi “Ona tili va nutq madaniyati”, “Insho yozish metodikasi” hamda “Ish yuritish hujjatlari” fanlarining elementlarini o‘zida jamlagan edi. Kitobda bolalarga ariza yozish, tilxat, shartnoma, rasmiy ishonchnomalar hamda do‘stona va rasmiy maktublar tuzishning andozalari o‘rgatilgan. Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, bu darslik yoshlarni faqatgina nazariy bilimlar bilan cheklamay, balki ularni ijtimoiy hayot amaliyotiga tayyorlagan. Kitob talabalarni mustaqil mantiqiy fikrlashga, o‘z fikrini qog‘ozda aniq va lo‘nda ifodalashga o‘rgatgan [4].

3.Geografik va tarixiy dunyo qarashni shakllantirish darsliklari. Behbudiy millat yoshlarining dunyoqarashi tor doirada qolib ketishiga mutlaqo qarshi edi. U dunyoni tanish erkinlik va taraqqiyotning kaliti ekanini yaxshi bilardi. Shuning uchun u geografiya faniga oid ikkita yirik darslik yaratdi: “Muntaxabi geografiyai umumiy” (Umumiy geografiyadan tanlanma) va “Kitobi geografiyai rusiy” (Rossiya geografiyasi) [1]. “Muntaxabi geografiyai umumiy” darsligida yer kurrasining shakli, qit‘alar, okeanlar, yirik davlatlar, iqlim mintaqalari va har bir xalqning madaniy-iqtisodiy hayoti haqida xaritalar asosida ilmiy ma‘lumotlar berilgan. Behbudiy ushbu kitobida tabiat hodisalarini liniyaviy-ilmiy nuqtai nazardan tushuntirib, ularning xurofiy talqinlariga zarba berdi. “Kitobi geografiyai rusiy” darsligida esa o‘quvchilarga Turkiston o‘lkasi tarkibida bo‘lgan Rossiya imperiyasining ma‘muriy tuzilishi, shaharlari, sanoat markazlari va daryolari o‘rgatildi. Bu darsliklarning pedagogik ahamiyati shundaki, ular yoshlarda fazoviy fikrlashni, tabiat qonuniyatlarini tushunishni va geosiyosiy vaziyatni to‘g‘ri baholash malakasini yuzaga keltirdi. Shuningdek, Behbudiy ma‘naviy va tarixiy tarbiyaning uzviyligini ta‘minlash maqsadida “Tarixi islom” (Islom tarixi) darsligini ham yozdi [5]. Mazkur o‘quv qo‘llanmada islom dinining vujudga kelishi, buyuk allomalarning ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissalari bayon qilingan bo‘lib, u yoshlarda

o‘z ajdodlariga nisbatan milliy faxr va g‘urur tuyg‘ularini shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy darsliklarining pedagogik-metodik tamoyillari. Behbudiy tomonidan asos solingan darslikshunoslik maktabi o‘ziga xos fundamental prinsiplarga ega bo‘lib, u bugungi zamonaviy darslik yaratish mezonlariga ham to‘la mos keladi. Ushbu pedagogik tamoyillarni quyidagicha tizimlashtirish mumkin: Integratsiyalashgan ta‘lim (Diniy va dunyoviy bilimlar uyg‘unligi): Behbudiy darsliklarida diniy axloq qoidalari dunyoviy fanlar (geografiya, matematika, tarix) bilan ziddiyatga keltirilmagan, aksincha, bir-birini to‘ldirgan. Muallif yoshlarning ham dunyoviy, ham diniy jihatdan komil bo‘lishini ta‘minlashgaintiladi. Kasbga va amaliyotga yo‘naltirilganlik: Bilim bolaga faqatgina “bilish uchun” berilmagan. Har bir bob oxirida berilgan topshiriqlar o‘quvchini hayotda shu bilimdan qanday foydalanishga o‘rgatishga xizmat qilgan (masalan, geografiyadan olingan bilim savdo karvonlari yo‘nalishini belgilashda, xat-hujjat ilmi esa do‘kon yoki idora yuritishda qo‘llangan) [4]. Ona tilining muqaddasligi va unga ustuvorlik berilishi: Behbudiy bolaning intellektual salohiyati avvalo ona tilidagi darsliklar vositasida rivojlanishini birinchilardan bo‘lib isbotladi va darslik matnlarini xalqona, sodda tilda tuzishga erishdi [3]. Behbudiy darsliklarining amaliyotga joriy etilishi Turkiston jamiyatida chuqur ijtimoiy va madaniy siljishlarni keltirib chiqardi. Avvalo, yangi usul maktablariga bo‘lgan ishonch xalq orasida keskin ortdi. Farzandining bir necha oy ichida nafaqat o‘qish-yozishni, balki xarita bilan ishlashni, hisob-kitob qilishni o‘rganayotganini ko‘rgan ota-onalar farzandlarini an‘anaviy sxolastik maktablardan olib, jadid maktablariga bera boshladilar [4]. Behbudiy metodikasi asosida ta‘lim olgan yoshlar keyinchalik o‘zbek milliy ziyolilarining yangi avlodini tashkil etdi. Ular orasidan davlat arboblari, yirik olimlar va madaniyat namoyandalari yetishib chiqdi. Behbudiyning pedagogik qarashlari faqat Samarqand yoki Buxoro bilan cheklanib qolmay, butun Farg‘ona vodiysi, Toshkent va Xorazm vohasidagi maktablar uchun ham asosiy andoza vazifasini o‘tadi [6]. U darslik yozish orqali Turkistonda milliy pedagogika

fanining nazariy va amaliy poydevorini qurib berdi. Mahmudxo‘ja Behbudiyning darslik va o‘quv qo‘llanmalari shunchaki o‘tgan asrning tarixiy materiallari emas, balki chuqur falsafiy va pedagogik asosga ega bo‘lgan, millatni ma’naviy asoratdan asrab qolishga xizmat qilgan ulkan ilmiy merosdir. U yaratgan darsliklar o‘z davrining ijtimoiy buyurtmasi va intellektual talablariga to‘liq javob bera olgan mukammal manbalar bo‘ldi. Birinchidan, ta’lim tizimida turg‘unlik va yodlash usullaridan voz kechib, bolaning mantiqiy hamda mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi metodlarni qo‘llash bugun ham darslik yaratishning eng asosiy Uchinchidan, ta’limning hayot va amaliyot bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlash, ya’ni o‘quvchi maktabda olgan bilimni ertaga jamiyatda mustaqil qo‘llay olish ko‘nikmasini shakllantirish darsliklarning bosh maqsadi bo‘lishi kerak. Mahmudxo‘ja Behbudiy ta’lim tizimini yangilash orqali milliy davlatchilik va ozodlik g‘oyalarini yoshlar ongiga singdirishga erishdi. Uning ma’rifiy va pedagogik o‘gitlari Yangi O‘zbekiston ta’lim tizimini isloh qilish va yuksak ma’naviyatli, tanqidiy fikrlaydigan erkin avlodni tarbiyalash jarayonida ham beqiyos va o‘g‘rimas yo‘lchi yulduz bo‘lib xizmat qilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aliev A. Mahmudxo‘ja Behbudiy. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2001. – 64 b.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: "O‘qituvchi", 1992. – 96 b.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Mas’ul muharrir: B. Qosimov. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2006. – 280 b.
5. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: "Universitet", 2006. – 120b.
6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2002. – 400 b.
7. "Ma’naviyat", 2002. – 400 b.
8. Zamonov A. va b. O‘zbekiston tarixi. O‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: "Tafakkur", 2018. – 207 b.
9. "Tafakkur", 2018. – 207 b.